

ВИТОКИ НАУКОВОГО РОЗВИТКУ ПЕДОЛОГІЇ: ПЕДАГОГІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ К. УШИНЬСЬКОГО

У статті аналізуються основні положення педагогічної антропології К. Ушинського та їх вплив на становлення педології як інтеграційної наукової галузі. Особлива увага приділяється ідеї К. Ушинського про важливість всебічного вивчення дитини, насамперед специфіки її психологічного та фізіологічного розвитку, для навчання і виховання.

Ключові слова: дитина, розвиток, антропологія, педагогічна антропологія, педологія.

Постановка проблеми. Вхідження України у європейський освітній простір вимагає від сучасної освітньо-виховної системи оновлення, орієнтації на принципи гуманізму та педоцентризму, вільного розвитку особистості, урахування індивідуальних особливостей дитини. Подібні ідеї не є новими для української педагогіки. Вони у свій час були належним чином обґрунтовані й активно втілювалися у життя в Україні у різні періоди її розвитку, зокрема у кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. завдяки розвитку педологічної науки та поширенню практичної діяльності на її засадах.

Педологія – це комплексна наука про розвиток дитини. Вона має своїм предметом вивчення дитини й охоплює змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини. Педологія зародилася наприкінці ХІХ ст. в США. Ідея про створення спеціальної науки про дітей – педології належить американському психологу С. Холлу [4, 128]. Але підвалини її становлення сформувалися набагато раніше, зокрема завдяки педагогічній антропології К. Ушинського.

Сучасні історико-педагогічні дослідження, присвячені висвітленню проблем науково-теоретичного та практичного розвитку педології, здійснені Н. Дічек, Ю. Литвиною, О. Петренко, О. Сухомлинською.

Метою даної статті є характеристика основних положень педагогічної антропології К. Ушинського у контексті їхнього впливу на розвиток педології.

Виклад результатів дослідження. Праця К. Ушинського "Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології" була видана впродовж 1868 – 1869 років. Вона містить "педагогічне тлумачення основних положень загальної психології" та характеристику педагогічної антропології. Саме ця праця дала підстави П. Блонському назвати К. Ушинського "першим педологом" [1, 13]. Педагогічна антропологія, будучи оригінальним витвором, увібрала в себе найважливіші досягнення в розкритті людської психології. Будь-яка однобічність у педагогічній антропології недопустима: адже йдеться про виховання людини в її праві на неповторне вираження своєї істоти. Людина постає в ній у всебічності своєї природи: тіла й душі, в своєму індивідуальному розвитку, що відображає історичний поступ людства [5, 366].

Розглянемо основні положення педагогічної антропології К. Ушинського, що стали підґрунтям для подальшого розвитку педології як у Російській імперії, так і за кордоном. Насамперед, автор наголошує на тому, що для педагога є важливими всебічне вивчення дитини. "Та як було б зовсім безглуздо для медиків обмежитися вивченням самої терапії, так було б безглуздо для тих, хто хоче присвятити себе виховній діяльності, обмежитися вивченням самої педагогіки тільки як зібрання правил виховання. Що сказали б ви про людину, яка, не знаючи ні анатомії, ні фізіології, ні патології, не кажучи вже про фізику, хімію та природничі науки, вивчала б лише самі правила виховання, те саме майже можете ви сказати й про людину, яка вивчила б лише самі правила виховання, що їх звичайно викладають в педагогіках, і керувалася б у своїй виховній діяльності самими цими правилами... не вивчивши тих явищ природи й душі людської, на яких, можливо ґрунтуються ці правила й поради" [6, 193]. Така думка К. Ушинського мала безпосередній вплив на становлення педології, оскільки її провідні положення ґрунтуються на ідеї всебічного вивчення дитини.

К. Ушинський визначає чинники формування особистості дитини. "Надаючи великого значення вихованню в житті людини, ми, проте, добре усвідомлюємо, що межі виховної діяльності вже є в умовах душевної й тілесної природи людини і в умовах світу, серед якого людині судилося жити" [6, 196]. А відтак автор у якості чинників формування особистості визнає виховання, природу дитини та її соціальне середовище. Тому для педагога важливим є знання не тільки "зібрання виховних правил", а й біологічних та соціальних особливостей розвитку дитини. Такі знання педагогіка черпає з тих наук, "що вивчають тілесну або душевну природу людини". Їх К. Ушинський називає "антропологічними науками". До їхнього кола належать "анатомія, фізіологія і патологія людини, психологія, логіка, філологія, географія, що вивчає землю як житло людини, і людину як жителя земної кулі, статистика, політична економія та історія в широкому розумінні, куди ми залічуємо історію релігії, цивілізації, філософських систем, літератур, мистецтв і, власне, виховання у вузькому розумінні цього слова". Ці науки досліджують факти і співвідношення фактів, у яких виявляються властивості предмета виховання, тобто людини [6, 199]. Очевидно, що педагогічна антропологія, як у подальшому й педологія, передбачає всебічне вивчення дитини як предмета виховання. "Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх її відношеннях, то вона повинна пізнати її також в усіх відношеннях" [6, 199]. К. Ушинський визнає той позитивний факт, що більшість

педагогів мають достатні знання з анатомії й фізіології. Але, на жаль, педагоги погано знають психологію [6, 202]. Отже, попри значну кількість "антропологічних наук", найважливішими з них для педагогіки є анатомія, фізіологія та психологія.

Вчений вважає, що педагогіка – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку. Сприяти розвиткові мистецтва виховання можна тільки поширенням серед вихователів тих найрізноманітніших антропологічних знань, на яких воно ґрунтується [6, 205]. Якщо не можна вимагати від вихователя, щоб він був спеціалістом в усіх науках, з яких можна черпати основи педагогічних правил, то можна й треба вимагати, щоб жодна з цих наук не була йому зовсім чужою, щоб з кожної з них він міг набути всебічних знань про людську природу, за виховання якої береться. "Ні в чому, мабуть, одnobічний напрям знань і мислення не такий шкідливий, як у педагогічній практиці. Вихователь, який дивиться на людину крізь призму фізіології, патології, психіатрії, так само погано розуміє, що таке людина і які потреби її виховання, як і той, хто вивчив би людину лише за великими творами мистецтва та великими історичними діяннями..." [6, 206].

За твердженням К. Ушинського, "вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є насправді, з усіма її слабостями і в усій її величі, з усіма її буденними дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами". Окрім того, педагог має знати соціальне оточення людини: сім'ю, суспільство, народ. У той же час, педагог має розуміти психологію особистості, знати її "на самоті зі своєю совістю...", у будь-якому віці..., в усіх становищах, у radoшах і горі, у величі й приниженні, в розквіті сил і в недозрі...". Важливим для педагога є визначення психологічних мотивів поведінки людини. "Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих вчинків, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті й будь-якого характеру. Тоді тільки буде він спроможний черпати в самій природі людини засоби виховного впливу" [6, 207].

Зазначимо, що К. Ушинський наголошує на широких можливостях фізіології впливати на фізичний розвиток індивіда, а ще більше на послідовний розвиток людської раси. Значні можливості стосовно виховання дітей має і психологія, оскільки досліджує пам'ять, волю індивіда та інші психічні явища і процеси [6, 207 – 208]. Позитивна риса психології К. Ушинського полягає насамперед у тому, що він розглядав її як досвідну науку, яка не займається міркуваннями про те, що таке душа, а вивчає психічні, явища, процеси, нагромаджує факти, аналізує їх, робить висновки і з них будує теорію. Щоправда, основним методом психологічних досліджень педагог вважав метод самоспостереження, що був властивим для психології до кінця XIX ст. і гальмував розвиток психологічної науки [3, 6 – 7]. Загалом, "Спроба педагогічної антропології" складається з двох великих частин: фізіологічної та психологічної. К. Ушинський дослідив фізіологічні закони діяльності людського організму і психічні явища, ними обумовлені.

У "Спробі педагогічної антропології" детально охарактеризовані нервова система, звички, увага, пам'ять, уява, мислення, почування (внутрішні почуття) і воля людини.

Розглядаючи нервову систему людини, педагог на основі фізіологічних та психологічних досліджень та спостережень розробляє рекомендації, що мають за мету попередження "нервової втоми та нервових подразнень". Серед таких рекомендацій знаходимо заборону дітям вживати чай, каву, вино, прянощі, грати в азартні ігри, "читати романи і повісті особливо на ніч", а також необхідність дотримання режиму дня та чергування фізичних і розумових вправ [6, 227 – 228]. Зауважимо, що педологія також досліджувала подібні проблеми, наприклад попередження втомлюваності учнів [4, 141].

Великого значення у процесі виховання К. Ушинський надає формуванню звичок. "Часто доводиться вихователю не тільки укорінювати звички, а й викоринювати вже набуті. Це останнє важче за перше: вимагає більше обдуманості й терпіння" [6, 238]. Важливим вважає вчений питання про те, чи потрібно пояснювати вихованцю користь або шкідливість звички, чи тільки вимагати від нього виконання тих правил, якими укорінюється або викоринюється звичка. Відповідь на нього, на думку педагога, залежить від віку та рівня розвитку дитини. Окрім того, важливим є питання про значення нагород і покарань при укориненні або викориненні звичок. Вчений наголошує, що кожна дія дитини із страху покарання або з бажання дістати нагороду вже сама по собі ненормальна, шкідлива. Але, у той же час обійтися без покарань і нагород у процесі виховання неможливо. "Припустимо, наприклад, що діти набули шкідливої звички лінощів і що вихователь не має можливості подолати цю звичку без покарань за лінощі й без нагород за працю. В такому разі він зробить погано, якщо відмовиться й від цього останнього засобу, бо шкідлива дія цього засобу поступово може згладитися, а викоринена звичка до лінощів поволі розростається і дасть згубні плоди... Дитина, побоюючись бути покараною або бажаючи дістати нагороду (що погано), поступово набуде звички до праці, так що праця стане потребою її природи: тоді від праці вже розвинуться в ній і свідомість, і воля, тому заохочення і покарання стануть непотрібними, і шкідливі сліди їх згладяться під впливом свідомо-трудового життя" [6, 239].

Автор розкриває значення уваги для навчання та виховання дітей і пропонує заходи для подолання неуважності учнів. Він визначає три аспекти значення уваги: як мірило розвитку вихованця, як "ворота для всього, що входить в душу" і як "матеріал для виховної діяльності". Стосовно подолання неуважності учнів педагог наголошує на доцільності визначення причини неуважності, а також на можливості використання "заохочувальних засобів, як, наприклад, нагороди за уважність і стягнення за неуважність". У той же час К. Ушинський висловлюється проти деяких засобів подолання неуважності. "Учитель не повинен забувати, що окрики, лайка, погрози, дуже надмірні похвали, глузування та інші моральні прянощі відвертають увагу замість того, щоб зосереджувати її" [6, 248 – 253].

Викликає інтерес здійснений К. Ушинським дискурс стосовно розвитку пам'яті людини від народження до зрілого віку, а також аналіз психофізичної природи пам'яті, що є важливим для педагогіки.

Вчений наголошує на великому значенні пам'яті для навчання та виховання дітей. "Можна сказати без великої натяжки, що вихователь має справу тільки із самою пам'яттю вихованця і що на здатності пам'яті ґрунтується вся можливість виховного впливу" [6, 264]. Звернемо увагу на те, що, на думку педагога, пам'ять впливає не тільки на навчання, а й на виховання дітей, оскільки важливо запам'ятовувати моральні норми, правила поведінки, приклади з історії, що мають виховне значення.

Позитивну роль у навчанні та вихованні відіграє й уява. Розвиток уяви дитини відбувається у процесі гри. Тому "будь-яке втручання дорослого в гру позбавляє її справжньої формуючої сили". Доцільною є тільки допомога батьків та педагогів, зокрема в тому, щоб підібрати іграшки та інші матеріали для гри. Навчання, на думку педагога, не здійснює такого значного впливу на формування уяви. "Що ж до навчання, то воно тільки дуже нескоро може вкласти і свої матеріали в роботу дитячої уяви. Всі початки навчання такі сухі й бідні, що дитина неспроможна нічого з ними зробити: тільки у майбутньому вони можуть принести свої плоди і ввійти справжнім матеріалом у самостійне життя людини" [6, 300]. У контексті розвитку уяви вчений наголошує на великому значенні розвитку людини у період юності. "Ми вважаємо період у людському житті від 16 до 22 – 23 років найвирішальнішим". У такому віці "багато хибних чи брудних асоціацій дитинства й отроцтва буде відкинуто, з багатьох, неістотних у моральному відношенні, сплететься що-небудь високе, і кінець кінцем розумне й благородне прагнення візьме гору... У вогні, що оживляє юність, гартується характер людини. Ось чому не слід ні гасити цього вогню, ні боятися його, ні дивитися на нього як на щось небезпечне для суспільства, ні обмежувати його вільного горіння, а тільки дбати про те, щоб матеріал, який у цей час вливається в душу юнака, був доброї якості" [6, 301]. Отже, уява здійснює безпосередній вплив на виховання, формування моральних якостей людини та її поведінки згідно з вимогами суспільної моралі. Особливу увагу слід приділяти вихованню особистості у юнацькому віці.

Мислення К. Ушинський пов'язує з "розсудковим процесом", що поділяється на три періоди – "судження, розуміння та міркування". Мислення людини залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. На нього впливають різні "душевні процеси", такі як увага, пам'ять, уява, зовнішні відчуття, внутрішні почуття та воля [6, 302 – 317]. Вчений наголошує на необхідності того, щоб педагоги розвивали мислення не тільки у своїх вихованців, а і у самих себе, оскільки це є важливою умовою реалізації складних завдань виховання. При цьому К. Ушинський знову повертається до однієї з ідей, у подальшому розвинутих педологією, про комплексне вивчення особистості дитини. "Така дозрілість розуму може бути почерпнута тільки з вивчення людської природи в її віковичних основах, у її сучасному стані і в її історичному розвитку, що й становить головну основу педагогіки чи мистецтва виховання в широкому розумінні цього слова" [6, 322]. Наголосимо, що "вивчення людської природи" К. Ушинський, як і педологія, вважає основою педагогіки.

Вчений розрізняє терміни "почуття", "відчуття" і "почування". Почуття він вважає спільною назвою як для відчуттів, "якими душа наша відгукується на зовнішні враження", так і для почувань, "якими вона відгукується на власні відчуття". Іноді почування він називає "почуттями внутрішніми чи душевними" [6, 323]. Для педагогіки важливою є саме характеристика саме почувань. Від них залежить вияв індивідуальних особливостей людини. "Спостерігаючи вияви різних почувань у дітей, ми помічаємо, що здебільшого однакове уявлення діє на дітей однаково, але з перебігом часу душа людини набуває свого особливого, тільки їй властивого ладу, і тоді вже одне й те саме уявлення починає викликати в різних людей різні почування" [6, 324]. Педагог називає як соціальні, так і біологічні чинники формування особистості. "Душевний лад є, головним чином витвором життя і виробляється життєвим досвідом, який для кожної людини різний. Звичайно, у цьому виробленні бере велику участь і природжений темперамент людини" [6, 325]. К. Ушинським розроблені рекомендації щодо формування у дитини правильних відчуттів і почувань. Вони стосуються помірності у харчуванні, обмеження статевих прагнень, задоволення потреб у руховій активності та розумовій діяльності [Уш, 386 – 389]. З розвитком "відчуттів і почувань" дитини вчений пов'язує її загальний розвиток та доцільність розвивального навчання. "Не треба ніколи надто запізнюватися з навчанням щодо розвитку дитини. Якщо шкідливо вчити дитину, не розвиваючи, то так само шкідливо спочатку сильно розвинути її, а потім засадити за найнудніші речі, якими звичайно бувають перші початки наук. Розвиток і навчання повинні йти рука в руку, не випереджаючи одне одного" [6, 390]. Розвиток дітей педагог також пов'язує з формуванням інтересу до навчання та урахуванням індивідуальних здібностей дітей [6, 391]. Зауважимо, що всебічний розвиток дитини є одним із найважливіших положень педології, її суттєвою ідеєю.

Поняття "воля" К. Ушинський розглядає у трьох аспектах: по-перше, "як владу душі над тілом"; по-друге, "як бажання в процесі його формування"; по-третє, "як протилежність неволі" [6, 421]. З процесом формування бажань або прагнень вчений пов'язує "утворення характеру". Він зазначає, що характером називають всю суму тих особливостей, якими відрізняється діяльність однієї людини від діяльності іншої. На формування характеру, на думку педагога, впливають природжений темперамент та інші природжені особливості організму, такі як будова й об'єм мозку та нервової тканини, а також патологічні стани організму (порушення зору, слуху, пристрасть до алкоголю, азартних ігор, розпусти) [6, 432 – 447]. Усі ці природжені особливості вчений вважає першим фактором утворення характеру. Другим таким фактором є "вплив вражень життя". "Хоч які були б природжені задатки характеру, виховний вплив життя в усій його обширності, в якому вплив школи становить тільки одну його частину, та й то не найбільш значну, сильно видозмінює природжені задатки характеру, якщо не може зовсім їх змінити" [6, 447].

Про важливість для педагога всебічного вивчення дитини свідчить і розроблений К. Ушинським проект програми педагогічного курсу для жіночих навчальних закладів. Вчений зазначає, що "вивчення педагогіки передбачає вже деяку попередню обізнаність з будовою і законами життя та розвитку людського

організму як тілесного, так і душевного", тобто "попередню обізнаність з фізіологією та психологією" [7, 464]. Про поширення ідей педагогічної антропології К. Ушинського в Російській імперії та її вплив на становлення педології як наукової галузі свідчить той факт, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. праця "Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології" видавалася декілька раз, і повністю і в скороченому варіанті. У 1913 році (останньому мирному році існування Російської імперії) вийшло її тринадцяте видання [2, 479]. К. Ушинський, як у подальшому і педологія, торкається різних проблем розвитку дитини: її нервової системи, звичок, уваги, пам'яті, уяви, мислення, почуттів, волі.

Висновки. Таким чином, "Спроба педагогічної антропології" відкрила широкі горизонти розвитку педагогічної науки. Синтез наукових знань про людину, здійснений вченим, розкрив невичерпні можливості виховання, вказав на величезні ресурси людського розвитку, до яких виховання ще тільки мало звернутися. Таким підґрунтям для навчання та виховання дітей, як педагогічна антропологія, через декілька десятиліть стала і педологія. Ідеї педагогічної антропології К. Ушинського мали безпосередній вплив на становлення педології як наукової галузі, що передбачає комплексне дослідження особистості дитини та її всебічний розвиток. Проблеми, порушені педагогічною антропологією (вивчення фізіології, анатомії та психології дитини, використання відповідних знань у процесі навчання і виховання, дослідження й урахування біологічних і соціальних чинників формування особистості) розглядалися й педологією. Педагогічна антропологія отримала подальший розвиток у педології. Це дає підстави віднести педагогічну антропологію К. Ушинського до витоків розвитку педології, тобто до тих наукових галузей, які стали джерелом становлення педології.

Використані джерела

1. Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский / [под. ред. В. А. Слостенина]. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 288 с.
2. Коментарі // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – С. 472 – 480.
3. Костюк Г. С. Передові ідеї в психологічній спадщині К. Д. Ушинського / Г. С. Костюк // Психологічна спадщина К. Д. Ушинського / [за ред. Г. С. Костюка]. – К.: Радянська школа, 1963. – С. 3 – 24.
4. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933 / [за ред. О.В. Сухомлинської]. – К.: Заповіт, 1996. – 302 с.
5. Роменець В. А. Історія психології (XIX – початок XX ст.): [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів]. – К.: Либідь, 2007. – 828 с.
6. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – С. 192 – 463.
7. Ушинський К. Д. Програма педагогічного курсу для жіночих навчальних закладів / К. Д. Ушинський // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – С. 464 – 471.
8. Фрадкин Ф. А. Педология: мифы и действительность / Ф. А. Фрадкин. – М.: Знание, 1991. – 79 с.
9. Ярошевский М. Г. История психологии. От античности до середины XX века: [учебное пособие для высших учебных заведений] / М. Г. Ярошевский. – М.: Издательский центр "Академия", 1997. – 416 с.

Yanchenko T.

THE ORIGINS OF PEDOLOGY'S SCIENTIFIC DEVELOPMENT: PEDAGOGIC ANTHROPOLOGY BY K. USHINSKY

This article analyses the main points in the pedagogical Anthropology by K. Ushinsky and their influence on the formation of pedology as integrative scientific branch. Special attention is paid to the idea by K. Ushinsky about the importance of the comprehensive study of the child, especially the specifics of child's psychological and physiological development, for upbringing and education.

Key words: *child, development, anthropology, pedagogical anthropology, pedology.*

Стаття надійшла до редакції 20.05.13